

KRÓNIKA

DOMOKOS GYÖRGY

A CASTRUM BENE EGYESÜLET III. VÁNDORGYŰLÉSE

Sárospatak, 1997. május 23-25.

Ha egy sorozat jó, azt folytatni kell. Nem túl gyakori, hogy ezt valaki egy immár évről-évre megismétlődő tudományos konferenciával kapcsolatban jelentse ki. Márpedig e megállapítás tökéletesen igaz a Castrum Bene Egyesület III. vándorgyűlésére. A helyszín, a sárospataki vár Vörös–tornya igazodott a témához (vagy fordítva?), mivel a konferenciát „A torony a várépítészetben” címmel tartották. Már maga a téma különösen sok vitára ad okot, főként a torony kialakulását, fejlődését illetően. Hazai viszonylatban ehhez hozzájárul még az is, hogy többen problematikusnak találják a Gerő László által bevezetett és használt „őregtorony” kategóriát.

A vándorgyűlést és a hozzá kapcsolódó konferenciát május 23-án kora délután *Feld István* elnök nyitotta meg. Ezután *J. Dankó Katalin*, a rendezvény házigazdája üdvözölte a megjelenteket, majd ilyen minőségében röviden bemutatta a pataki vár(ak) történetét: a mai vártól 15 km-re északra állt árpádkori hegyi várát, a Mátyás király idején megerősített Pálóczy–udvarházát és az 1528 után épült mai várát. Tekintettel az előadások nagy számára és a viszonylag kevés időre, a munka rögtön kezdetét vette. Ahogy ez már szokás, az első napon a konferencia helyszínének közelében levő várakról szóltak az előadások.

Elsőként *Nováki Gyula* (Budapest) ismertette az időközben elhunyt Sándorffy György által kidolgozott és kettejük által alkalmazott, rendkívül egyszerű terepfelmérési módszert. Ennek segítségével számos, eddig fel nem tárt erődítmény sikerült gyorsan és pontosan lerajzolniuk. A gyakorlati eredményeket, vagyis a Zempléni-

hegységben készített felméréseket a Sándorffy helyébe lépett *Sárközy Sebestyén* (Miskolc) ismertette. *Simonyi Erika* (Magyar Nemzeti Múzeum) a Felsőzsolca–Várdombon végzett feltárást mutatta be, amelynek során egy árpádkori kisvár, többszörös árokkal körülvett lakótorony került napvilágra. Ez utóbbi építésmódját is sikerült tisztázni: a kőből épült négy sarokpillér közé fából rakták a falat, amit azután betapasztottak. *Német Péter* (Nyíregyháza) Szabolcs–Szatmár–Bereg megye korai sáncvárainak bemutatásakor a régészeti munkával párhuzamosan folytatott okleveles kutatások fontosságát hangsúlyozta, melyek segítségével eddig nem ismert várakra sikerült rábukkannia. *Simon Zoltán* (ÁRMK, Budapest) szintén az említett megye várait vizsgálta. Ehhez a Dénes József által összegyűjtött adatokat vitte térképre. Beszámolt a füzéri várban általa végzett ásatások helyzetéről is.

Az előadások után a nagyszámú, közel száz főnyi résztvevő, két csoportban, *Feld István* és *J. Dankó Katalin* vezetésével bejárta a Vörös torony szintjeit. Tájékoztatót kaptunk a feltárási munkák eredményeiről, a restaurálási munkák problémáiról (szabad-e újjáépíteni az elpusztult részeket?), a torony egyes helységeinek (feltételezett) funkciójáról. Ekkor, és később az előadások során is többször kiemelték, hogy a Vörös torony teljesen egyedi, a katonai, valamint a reprezentatív és lakófunkciót sajátosan ötvöző építmény. Ezt követően részt vettünk a „Zemplén őskora” című kelet–szlovákiai vendégkiállítás megnyitóján. A nap hivatalos programját az Egyesület rendes tagjainak közgyűlése zárta, ahol meghallgattuk *Feld István* elnök beszámolóját az előző évi

eseményekről, majd néhány anyagi és szervezeti kérdésben döntöttünk.

A nap fénypontját, legalábbis az eredményes szellemi munkához olyannyira nélkülözhetetlen megfelelő táplálkozás szempontjából, a vár újonnan helyreállított konyhájában elfogyasztott reneszánsz vacsora jelentette. Természetesen az ilyen események, mint mindig, most is jó alkalmat adtak a „gyümölcsöző két- és többoldalú szakmai kapcsolatok” kiépítésére.

A másnapi előadások sorozatát *Bozóki Lajos* (Országos Műemlékvédelmi Hivatal) nyitotta meg, aki a visegrádi Salamon-torony bemutatásán keresztül világította meg a lakótorony funkcióváltozásait. Kifejtette véleményét a Gerő-féle „őregtorony” fogalmával kapcsolatban, amelyet a maga részéről elfogadhatóbbnak ítél „menedéktorony” névvel említett, s rámutatott a funkciós különbségekre. Ezt követően két küllhoni szakértő emelkedett szólásra. *Tomás Durdik* (Prága) a csehországi, *Adrian Rusu* (Kolozsvár) az erdélyi várak tornyaitól beszélt. *Vukov Konstantin* (Művelődési és Közoktatási Minisztérium) az esztergomi Fehér-toronyban és a hozzákapcsolódó ún. Szent István teremben végzett feltárási munkáit ismertette. Ennek során a közlekedési rendszer rekonstrukciójából igyekezett az egyes helyiségek funkcióira következtetni. Véleménye szerint a közlekedési rendszer zártsága arra utal, hogy az épületrész egykor feltehetően a királyi család magánlakosztálya volt. *Magyar Károly* (Budapesti Történeti Múzeum) a budavári István-torony keletkezési időpontjával kapcsolatos újabb kutatások eredményeiről szólt. Véleménye szerint lehetséges, hogy a torony nem Anjou István, hanem V. István személyéhez köthető, s ennél fogva építési ideje is korábbra, a XIII. század második felére datálható. *Horler Miklós* a simotornyai várban végzett korábbi feltárások eredményeit ismertette. Eszerint a XIII. századi „Simon tornya” a mai toronnyal átellenes oldalon állt, kiegészítve egy kőfallal körülvett udvarral. Kifejtette véleményét az „őregtorony-kérdéssel” kapcsolatban is, s szerinte a két típus Magyarországon nem különböztethető meg. *Feld István* (Miskolc-Sárospatak) a XIII. századi nemesi várak

árospatak) a XIII. századi nemesi várak tornyait és azok funkcióváltásait vizsgálta. Megállapította, hogy a lakófunkciót a palota, a katonai feladatokat pedig a menedéktorony vette át. *Miklós Zsuzsa* (Magyar Tudományos Akadémia) a légifotózás segítségével újabban megtalált Tolna megyei toronyvárakról tartotta előadását. *Valter Ilona* (Országos Műemlékvédelmi Hivatal) a jáki földesúri központ feltárt toronyépületét, illetve a mai templom alatt megtalált, analógiák alapján XII. századira keltezett rotundát mutatta be. *Majher Tamás* (Szécsény) a gyarmati vár történetét és a városban végzett feltárások eredményeit ismertette. *Szekér György* (Országos Műemlékvédelmi Hivatal) a – mint említettem – teljesen egyedi szerkezetű sárospataki torony előképeit és analógiáit gyűjtötte össze: a szerednyei, a vöröstoronyi tornyokat, a szebeni városháza Altenberger-lakótornyát és a lengyelországi toronypalotákat mutatta be. A konferenciát az ifjabb nemzedék, az egyetemisták előadásai zárták le. *Terei György és Kulcsár Mihály* a Vasztélypuszta-Várdombon végzett ásatásokról, *Major Balázs* a szentföldi kereszties donjonokról szólt (mindhárman az ELTE hallgatói).

A második nap délutánján meglátogattuk a közeli Komlóska falu melletti hegy tetején állt egykori Solymos vár csekély maradványait. A sáros hegyoldal megmászásában megfáradt csapat végül a komlóscai polgármester által adott fogadáson – jelen esetben egy kiadós szalonnasütésen – nyerhette vissza az elvesztett kalóriákat.

A konferencia utolsó napján a Zempléni hegység három szép várromját látogattuk meg. Imádságaink meghallgattatásra találtak, mert az előző két esős nap után végre ragyogó napsütésben tehattuk meg az utat. Elsőként a füzéri várhoz másztunk fel, ahol a feltárást vezető régész, *Simon Zoltán* volt a vezetőnk. Regéc felé menet megálltunk a szépen felújított, de üresen álló gönci kastélynál. Nem kevésbé meredek úton jutottunk fel Regéc impozáns romjaihoz. Szomorúan állapítottuk meg, hogy ha nem történik intézkedés, e hatalmas rom néhány év múlva teljesen el fog tűnni. Ebből a szempontból szerencsésebb helyzetben van Boldogkő vára,

amely már átesett helyreállításon. A várban található kiállítás azonban mind szakmai, mind esztétikai szempontból meglehetősen kiábrándító élményt nyújtott. A kirándulás és a vándorgyűlés a szerencsi vár megtekintésével ért véget.

Befejezéséppen visszatérek a beszámolót indító gondolatomhoz: a konferencia jó volt. És manapság már ez sem csekélység.

MAKAI ÁGNES

„FORTITUDINI – A VITÉZSÉGNEK”

Emlékiállítás a Katonai Mária Terézia Rend alapításának 240. évfordulójára

1997. június 18 – szeptember 21.

„Fortitudini – A vitézségnek” címmel nyílt kiállítás 1997. június 18-án a Hadtörténeti Múzeumban. A latin felirat a Habsburg–birodalom legelső, egyben Európa egyik legrégebbi és legrangosabb katonai érdemrendjének jelmondata. A júniusi dátum a hétéves háború 240 évvel ezelőtt, 1757-ben vívott ütközete, a III. Frigyes porosz seregén Kolin mellett aratott osztrák győzelem napja. E nagy jelentőségű katonai siker megörökítésére alapította Mária Terézia királynő „a hűség, vitézség és eszélyesség kitüntető jutalmazására” a birodalom, majd a Monarchia fennállása idején elérhető legmagasabb – s igen ritka, 1757–1931 között csupán mintegy 1240 esetben odaítélt – katonai érdemrendet. Ez a kitüntetés a hadsereg tisztjeinek álma volt, számos olyan hőstett végrehajtására sarkallta őket, amelyek – egy-egy sorsdöntő ütközetben fordítva – a történelem menetét is befolyásolták.

A Mária Terézia Rend a Monarchia felbomlásakor Ausztriában törvény szerint megszűnt. A rend káptalanja azonban még az időközben elhalálozott utolsó nagymester, I. (IV.) Károly császár és király rendelkezése értelmében, s az osztrák kormány hallgatólagos jóváhagyásával 1931-ig végezte az első világháborús kitüntetési kérelmek elbírálását.

A sajátos magyar közjogi értelmezésből adódó továbbélése folytán osztrák–magyar

közös múltunk e patinás kitüntetése végül magyar rendként szűnt meg 1945-ben.

A kiállítás ötletét a rendalapítás jubileuma adta. Nem hallgatható el, hogy a Mária Terézia Rendnek ma Magyarországon rendkívül kevés emléke található. Ennek oka részben az, hogy a rend irattárát a bécsi Kriegsarchiv, az alapszabály értelmében a rendlovagok halála után a kancelláriának visszaszolgáltatandó rendjelvényeket pedig, 1886 óta, a Heeresgeschichtliches Museum őrzi. Igaz, az 1918-ban létrejött magyar Hadtörténeti Múzeum jogot formált a magyarországi rendlovagok hagyatékára, kezdeményezte is a Bécsben őrzött magyar vonatkozású rendjelek egy részének átadását és kiállításának 36. termében a rend nálunk összegyűjthető emlékeit példás kegyelettel be is mutatta, a kiállított anyag jó része azonban – a Hadimúzeum más gyűjteményeivel egyetemben – a második világháború idején a hadicselekmények áldozatává lett.

A jelenlegi kiállításon szereplő tárgyak és dokumentumok tehát – amelyek részint a múzeum megmaradt régi, illetve a háború utáni újabb gyűjtéséből, magángyűjteményekből és nem utolsó sorban a rendlovagok családi hagyatékából származnak – tekintettel az ismertett körülményekre, rendkívül ritka, és becses ereklyék.

Értelemszerű, hogy elsősorban magyar vonatkozású anyagunk van, igyekeztünk azonban a rend „nemzetek, országok fölötti” jellegét érzékeltetni: a magyar lovagok emlékeinek bemutatása mellett az olykor ellenfeleink táborában jeleskedő kitüntetettek is megidéztek.

A kiállítás a rend történetének időrendjét követi. Az alapítót, Mária Terézia magyar királynőt ábrázolja a Martin v. Meytens (1695–1770) bécsi udvari festő alkotta „hivatalos” arcképről készült, finom kidolgozású olajportré. A kolini csatát megjelenítő metszet, a rend első és későbbi, módosított alapszabályai, az alapítás emlékérméi eredetiben, míg a rendjel színes tervrajza, az első avatás – promóció – rendje, s más korai dokumentumok másolatban láthatók az első vitrinben. Gr. Nádasdy Ferenc lovassági tábornok, a kolini csata hőse az első avatáson harmadikként kapta meg a rend nagykeresztjét, ő volt a rend első magyar nagykeresztes vitéze. Ugyancsak 1757-ben, Berlin megsarcolásáért kapott nagykeresztet (altábornagyként) a legendás Hadik András gróf. Márkás porcelán lovasábrázolását, természetesen, a Mária Terézia Rend vállszalagja ékesíti. Nagy valószínűséggel br. Splényi Gábor altábornagy személyéhez kapcsolható a kiállított szép, korai típusú középkereszt, amelyet a lovagkereszttel egyazon évben, 1789-ben nyert el.

Kiemelkedően érdekes és sérülékeny volta miatt ritkaságnak tekinthető az – a barokk és rokokó portrékészítés kedvelt technikáját alkalmazó, gondosan kidolgozott – viaszszobor, amely br. Kray Pál tábornagyot (1735–1804) ábrázolja. Kray 1789-ben lovagkeresztet, 1793-ban középkeresztet kapott.

Br. Alvinczy József tábornagy, akit több ábrázoláson is bemutatunk, 1779–1794 között a rend mindhárom fokozatát kiérdemelte. Hasonló megbecsülésben a rend fennállása során mindössze kilenc lovag részesült.

XIX. századi történelmünk számos olyan ismert katona-személyiségének – köztük Simonyi „öbester, a legvitézebb huszár”, Radetzky tábornagy, Alfred Windischgrätz herceg, az 1849-ben Budavár osztrák parancsnokaként elesett Hentzi vezérőrnagy,

vagy Haynau tábornagy – portréját sorakoztatjuk föl, akikről kevesen tudják, hogy a legmagasabb katonai érdemrend birtokosai voltak.

A kitüntetésre érdemesített haditettek tényleírásai, amelyek vaskos kötetekben jelentek meg, értékes hadtörténelmi források. E könyvritkaságok most kiállításunkon láthatók.

Mivel a Mária Terézia Rendet harctéri érdemekért adományozták, előfordult, hogy – háborúmentes időszakokban – évtizedekig nem avattak új lovagot. Így történt ez a Monarchia fennállásának utolsó évtizedeiben, 1878-tól az első világháborúig. Az 1866-ban lovagkereszttel kitüntetett br. Fejérváry Géza tábornagy, honvédelmi miniszter (1884–1903) és miniszterelnök (1905–1906), akinek szolgálati atilláját állítottuk ki, utolsó lovagként 1914-ben halt meg.

A középső vitrinekben egyedi tárgyak sorakoznak: a rend nagykeresztje, vállszalagon, csillaggal, középkeresztje és lovagkeresztjei; díszes, „kutyabőrre” rajzolt adományozási okirat 1790-ből gr. Bolza Antal alezredes számára, amely nem csak a kitüntetés tényét, hanem a vitéz tett leírását is magába foglalja; a cs. kir. 12. (nádor) huszárezred osztályzászlója, amelyen az uralkodói címert többek között a Mária Terézia Rend jelvénye ékesíti; egy későbbi, már más típusú adományozási okirat 1866-ból, valamint számos uralkodó-nagymestert, rendi tisztségviselőt és rendlovagot ábrázoló emlékérem.

Az első világháború idején benyújtott kitüntetési kérelmek hosszú évekre munkát adtak a rendi káptalan döntnökeinek. A rend e korszakban kitüntetett tagjai közül Karlovsky Bertalan 1926-ban készült festménye a középkeresztes későbbi magyar rendkancellárt, Habsburg József főherceg tábornagyot, Udvardy Flóra 1923-ban készített portréja vitéz br. Szurmay Sándor lovagkeresztes tábornokot, magyar rendi tisztségviselőt, Hoffmann Géza 1929-ben alkotott festménye pedig Wulff Olaf ellentengernagy, lovagkeresztes vitézt ábrázolja. Művészi értéke miatt kiemelésre kívánkozik I. (IV.) Károlynak, a nagykereszt tulajdonosának, a rend utolsó nagymesterének

Ligeti Miklós által, a háború idején, a főhadiszálláson mintázott bronz mellszobra. A „hagyományos” műalkotások sorát az első világháborútól bőséges fényképanyag egészíti ki.

Az első világháború korszakához kapcsolódó anyagban több, személyhez köthető tárgyat is láthat a látogató: József főherceg tábori és társasági sapkáját, vitéz br. Heim Géza lovagkeresztes vezérőrnagy „Waffenrockját”, Boroević Szvetozár középkeresztes tábornagy kardját, Kratochwil Károly altábornagy, lovagkeresztes vitéz alumínium sisakját. Különösen értékesek ennek a generációnak az utóbbi években, évtizedben döntően családi tulajdonból nyilvánosság elé került rendjelei: Klempa Kálmán vezérőrnagy lovagkeresztje és a rend alapításának 170. évfordulója emlékére csináltatott Terézia gyűrűje, József főherceg középkeresztjének, Horthy Miklós kormányzó lovagkeresztjének viseleti példányai, Kratochwil Károlynak, múzeumunk volt igazgatójának lovagkeresztje, Heim Géza miniatűr rendjelvénye és Terézia gyűrűje.

Mivel a magyar rendlovagok arra irányuló kísérletei, hogy a rend székhelye és a rendi káptalan Ausztriából Magyarországra kerüljön, kudarcot vallottak, 1930 után megalakult a Mária Terézia Rend magyar rendirodája, 1938-ban pedig Horthy kormányzó elrendelte, hogy ameddig a királyi hatalomban foglalt jogokat Magyarországon kormányzó gyakorolja, a Mária Terézia Rend nagymesteri teendőit is a kormányzó látja el. Ezzel a lépéssel a rend a magyar törvények értelmében adományozhatóvá vált. A második világháború során számos folyamodvány ügyében döntött a két ízben összeült rendi káptalan, de új lovagot csak egyet avattak.

A kiállítás befejező részében a magyar rendiroda működésének dokumentumai, a folyamodók névsorai, a káptalan résztvevőinek bírálati, s nem utolsó sorban az 1944. január 24-én lezajlott ünnepélyes avatás képei kerültek a vitrinekbe. Ezen a kiállításon látható először a második világháború egyetlen Mária Terézia Renddel kitüntetett lovagjának, Oszlányi Kornél vezérőrnagynak, a Donnál harcolt m. kir. 9. honvéd könnyűhadosztály parancsnokának lovagkeresztje.

A budai várban működött magyar rendiroda anyaga Budapest ostroma során megsemmisült, csupán azok a dokumentumok menekültek meg, amelyeket az utolsó rendi ügyvivő, Góthay Béla ny. vezérőrnagy a lakásán őrzött. Ezek az iratok – egy részük a kiállításon látható –, valamint a bélyegzők a rend megszűnésekor, 1945 nyarán a Hadtörténeti Levéltárba és Múzeumba kerültek.

A kiállítás az Ideiglenes Magyar Nemzeti Kormány 3990/1945. M. E. számú, a katonai Mária Terézia Rendet feloszlató rendeletével zárul.

A Hadtörténeti Múzeum legtöbb kiállításán láthatók rendjelek, rendeztünk már több, reprezentatív kitüntetéskiállítást is, de ez a tárlat az első, amely egyetlen katonai rend emlékeire irányítja a figyelmet. Teljességre nem törekedhettünk, a hozzáférhető anyag szabta meg a terjedelmet. Köszönettel tartozunk a Nemzeti Múzeum Éremtárának, a magángyűjtőknek és a rendlovagok azon leszármazottainak, akik ereklyéik kölcsönzésével gazdagították kiállításunkat.